

Kâdî Abdulcebbar'a Göre Aklın ve Dilin Sınırlarında Kur'an, İbrahim Aslan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, 304 sf.)
Qur'an at the Boundaries of Mind and Language according to the Qadi Abdul Jabbar by İbrahim Aslan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, 304 p.)

Değerlendiren / Reviewed by
Muhammet AYDIN
Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Assistant. Prof., Gumushane University, Faculty of Islamic Sciences
Department of History of Islamic Sects
Gumushane, Turkey
maydin@gumushane.edu.tr, ORCID orcid.org/0000-0002-0099-9024

Ülkemizde son dönemlerde akademi alanında değerli eserler kaleme alınmıştır. Mu'tezile kelam ekolüne dair çalışmalar dikkat çekmektedir. İbrahim Aslan son dönem Mu'tezile'sinin önemli ismi olan Kâdî Abdulcebbar özelinde akademik çalışmalar yapmaktadır. Aslan'ın *Kâdî Abdulcebbar'a Göre Aklın ve Dilin Sınırlarında Kur'an* adlı kitabı Ankara Okulu yayınları aracılığıyla okuyucuyla buluşmuştur. Kitap giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Kitabın bölümlerinden öne çıkan kısımları özet biçimde sunmak isteriz.

Giriş kısmında yazar, *Kur'an'ın tasavvura dönüşümü* ile *Mu'tezile'de Kur'an Literatürüne* yer vermektedir. Kitabın bölüm başlıklarını vermek isabetli olacaktır. Birinci bölüm *Kur'an'ın ilahiliği, mevsûkiyeti ve mâhiyeti*; ikinci bölüm *Şeri'atların bağlayıcılığı ve süreksizliği*; üçüncü bölüm ise *Kur'an'ın anlam ve yorumu* başlıklarını taşımaktadır.

Yazar Kur'an'ın teolojik değerinin ortaya konduğu iki yaklaşımdan söz ederken aslında birbirinden farklı iki metodolojiye de atıflar yapmaktadır. İki farklı yaklaşımı yakın bir tarihsel dönemde yaşayan Kâdî Abdulcebbar ve Gazâli üzerinden örneklemiştir. İlkinin iman bakımından ve rivayet eksenli temellendirirken diğerini düşünce açısından ve delâlet eksenli temellendirmektedir. Fakat yazar, bunların Kur'an'ın teolojik değerini ortaya koyması bakımından birbirini tamamlayıcı nitelikte olduklarını düşünmektedir. Kelâm literatüründen hareket edildiğinde bu değersel çizginin, birinde *imanın* diğerinde *düşünmenin* ağır bastığı iki yolundan söz edilebilir. "İlkinde Kur'an, erken dönem yazınına gidildikçe hidayet, hakikat, iman ve fazilet değeri açısından ilgi görmüştür. Bu bağlam, meselelerin doğrudan ilahi beyana

referansla vuzuha kavuşturma eğilimi göstermiştir. Bu nedenle alıntılar daha sık ve yoğun olmuştur. İkincisinde ise Kur'an, Kelâmî sorunların karmaşılaşması ve fetih hareketlerinin etkisinin yanı sıra farklı dini kimliklerin aynı sosyal dokuyu paylaşmak zorunda kalmaları neticesinde delâlet açısından düşünsel bir ilgiyle ele alınmaya başlamıştır. Delâlet burada Kur'an'ın muhtevasının akıl, varlık, bilgi ve ahlak gibi temel alanlarla ilişkili hale gelmesini niteleyen teolojik bir temellendirme biçimidir." (Aslan, 2016: 15) Yine geleneğimizde yer alan büyük kelâm ekollerinin metodolojik farklılığı Kur'an tasavvurları üzerinden de okunabilmektedir. "Düşüncenin ağır bastığı ikinci zeminde ise Kur'an ve ihtiva ettiği önermeler, doğruluk değerleri açısından aklî, lügavî, şer'î ve ahlaki açılardan ilgiye konu olmuştur. Eş'arî geleneğe bağlı mütekellim ve usûl âlimleri, bir yandan ilahi kelâmı öncelerken diğer yandan Kur'an'ı aklın, dilin ve ahlakın sınırları ile sınırlandırmayacağını kabul ederken; Mu'tezile kelâmına bağlı olan mütekellim ve usûl âlimleri ise ilahi kelâm ile akıl, dil ve ahlak arasında mutabakat arayışı içerisinde olmuşlardır. Aralarında metodolojik fark olmasına rağmen Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin bu iki karşıt tutumunun taklîd ve dogmayı reddeden, dinin iman ve düşünce boyutlarını ilişkili gören ileri bir adım olarak görmek mümkündür." (Aslan, 2016: 16)

Kâdî Abdulcebbar'ın *Kelâm-ı Ma'kûl* olarak nitelediği Kur'an tasavvurunda metodolojik açıdan şu önermeler dikkat çekmektedir. 1. Kur'an mahiyet olarak ilahi alanda değil, beşeri kelâm kategorisinde yer alır. 2. İlahi kelâm, bir zât sıfatı değil fiil sıfatıdır. 3. Bağlayıcılık doğuran önermeler ilahi irade ile değil, akli ve ahlaki delâletle geçerlilik kazanırlar. 4. Şeriat kategorisi, tarihin zaman, mekân ve muhatap düzeyinde bir ahlak prensibi olarak maslahat açısından değişim yasasına tâbidir. 5. Kur'an'ın dili, muhatapların dili kullanma kapasitesinin yanı sıra, onların bilgi, varlık ve kültür evrenlerine bağlıdır. Ona ilahi hitap nitelemesi üzerinden hiçbir bâtinî delâlet atfedilemeyeceği gibi, dilin hitabın vuku bulduğu zamanın kullanımı değerlerinden de koparılamaz." (Aslan, 2016: 32)

Kâdî Abdulcebbar'a göre Kur'an'ın fesâhati, kelime bilgisi, kelimelerin bir araya getirilişi, birleştirilmesi ve cümle içerisindeki kullanımlarıyla meydana gelmiş olmalıdır. Bu durumda *Kur'an'ın tahaddîsi, hitâbî dil düzeyiyle ilgili olup anlamlarla hiçbir ilişkisi yoktur.* (Aslan, 2016: 51) Kâdî Abdulcebbar, dini epistemoloji bakımından vahyin mesûkiyetinin önemini farkındadır. "Ona göre Kur'an, Arap diline dönüştüğü andan itibaren inansın inanmasın, vahiy ortamında yaşayan herkesin tecrübesinde mütevâtir bir haberdur. Bu, Hz. Peygamber ile sahabe arasındaki öğretim ilişkisi, insanların, gücünü sözlü kültürden ve teolojik ilgiden alan ezber yeteneği, Kur'an'ı kısmen ya da tamamen ezberleyen sahabîlerin çokluğu, namaz ibadetine Kur'an ayetlerinin yoğun bir tekrarla okunması ve sahabenin Kur'an'ı başkalarına öğretmek üzere yakın beldelelere gönderilmesi gibi faktörlerle desteklenmiş kesin bir bilgi değeri ortaya koyar." (Aslan, 2016: 63)

Aslan bu konuda sistemleşmiş üç nazariyeden söz etmenin mümkün olduğunu söylemektedir: *Kelâm-ı kadîm, Kelâm-ı nefîs ve Kelâm-ı ma'kûl*. Bununla Kâdî Abdulcebbar ilk iki nazariyeye karşı Kur'an'ı, ulûhiyet alanından ma'kûliyet alanına taşımaya çalışmaktadır. Peki nedir Kelâm-ı ma'kûl? Kelâm-ı ma'kûl,

onu insan gerçekliğinde aklın, dilin ve ahlakın delaleti içerisinde ele alan bakış açısidir. Bu temelde Kur'an'ın ma'kûl olarak nitelenişi üç önemli unsuru içerir. 1. Kur'an cins olarak beşer kelâmı ile aynı kategoride yer alır. 2. Kur'an bir kelâm olarak Arap dil evrenine aittir. 3. Kur'an ihtiva ettiği emir ve yasaklar açısından ahlaki hükümlere dayanır. (Aslan, 2016: 70) Kur'an bir dil varlığı olarak kelâmdır. Bu yapısıyla Kur'an için varılacak her yargı, varlık hükmü açısından beşer kelâmı ile aynı ontolojik zeminini de ilgilendirir. Diğer bir deyişle dizgesel yapıya sahip harflerden ve ses birimlerinden oluşan beşeri kelâm mahlûk iken, aynı mahiyete sahip olan Kur'an'ın kadîm olarak savunulması ise bir paradokstur. Buna ilaveten *anlaşılabilirlik* ilkesi, Kur'an'ın delâlet olarak beşer kelâmı içerisinde yer aldığını gösterir. Şu halde anlam, hitap eden ve muhatap alınan açısından eşdeğerde ulaşılabilir *nesnel bir delâlete* sahip olmalıdır. Bu da tabiatı gereği Kur'an'ın genellik ve nesnellik ifade eden delil kavramı ile birleşmesi anlamına gelir. Kelâm-ı kadîm ezellilik iddiasıyla pek çok açıdan ma'kûliyet sınırını aşan bir söylemdir. Bu, bir yönüyle kelâma yüklenen anlamla, diğer yönüyle de Allah'ın mütekellim oluş keyfiyeti ile ilgilidir. Bu iddiaya göre Kur'an, tek bir mana olarak varsayılmıştır. Hâlbuki *varlığı mâ'kûl olduğu ileri sürülen bir şeyin hükümleri gayr-i ma'kûl olamaz*. (Aslan, 2016: 98)

Kâdî Abdulcebbar, şer'î hükmün, akli teklifin esas maslahat ve mefsedete göre geldiğini savunmuştur. Bu, akli teklifin şer'î tekliften bağımsız ve öncelikli olduğu anlamına gelir. Mu'tezile'nin Kur'an tasavvurunu oluşturan en önemli kavramlardan biri de maslahattır. Yazar bu düşüncesini şununla temellendirir: "Bu, Kur'an'ın Allah'ın akıl, ahlak ve dil temelinde insanın bilişsel ve değersel yönünü daha da güçlendirmesi anlamına gelir. Bu bakış açısında şariat, temeli akılda olan ahlaki hükümlerin ilahi hitap aracılığıyla dini değerlere dönüşmesinden başka bir anlama gelmez. Ahlak ile dini bağlayıcılığı birleştiren bu görüşün ma'kûliyeti aklın delâletine, meşrûiyeti ise maslahat ve mefsedet temelinde ahlaki bir bakış açısına dayanır ki bu, şariatın, sadece Allah'ın kelâmıyla değil aynı zamanda aklın ahlaki kavrayışı ile bütünleşmiş olmasını icap eder." Bu değersel zemini kullanan Kâdî Abdulcebbar, şariatın bağlayıcılığı konusunda üç önemli değer hükmüne dayanmıştır. Buna göre ilahi buyruklar 1. Akıl açısından ma'kûl, 2. Dil açısından anlaşılabilir ve 3. Ahlak yönüyle ise değer yüklüdürler. (Aslan, 2016: 121)

Kâdî Abdulcebbar, vahyi anlama ve yorumlamada *rivayet ve bâtinî metodolojileri* eleştirirken benimsediği *ma'kûl metodolojinin* parametrelerini şöyle maddeleştirir: " 1. Kur'an, inanılması gereken bir metin değildir. O aklın ve dilin sınırları içerisinde anlaşılması mümkün hatta gereken bir kelâmdır. 2. Kur'an, dilin desteklemediği sübjektif eğilimler üzerinden yorumlanamaz. O akli ve dilsel karineler bütünlüğünde anlaşılmalıdır." (Aslan, 2016: 201) Müteşâbih ifadeler gelince, aslında aklın dine olan ilgisini canlı tutar. Hakikat kaygısından beslenen bir müzakere kültürünü ortaya çıkarır. Eğer Kur'an, bütünüyle muhkem ifadelerden oluşmuş olsaydı, bu, düşünmeye gereksinim duyulmayan dogmatik eğilimin güçlenmesine neden olurdu. Kur'an, muhkem ve müteşâbih ifadelerden oluşan yapısıyla taklîd düşüncesini engelleyen bir değer taşır. Öte yandan dilin delâlet bilgisine sahip olan herkes –ki buna Hz. Peygamber, sahabe ve

tâbiîn de dâhildir- eşit olmalıdır. Dolayısıyla Kur'an, herkese eşit mesafede duran bir delâlet niteliğine sahip olduğu için, onun anlaşılması ne vahyin nüzul koşullarına ne de belli otoritelere tahsis edilebilir. Kur'an'ın anlaşılmasını sahabe ve tâbiîn dönemine tahsis ederek sonraki kuşakları bu imkânın dışında tutmak, anlamının temel zemini olan dilin delâletine aykırıdır. (Aslan, 2016: 264) Son olarak Kâdî Abdulcebbar'ın projesinin amacını yazardan takip edelim: " O, Arap dilinin delâletine dayanmadan salt akıl ile Kur'an'a yönelmeyi ona, aklın delâleti olmadan salt dil temelinde yaklaşmayı ve aklın ve dilin delâleti olmadan yaklaşmayı sorunlu görmüştür. Hâlbuki yapılması gereken şey Kur'an'ı, sırasıyla akıl, dil ve teâruf daireleri içerisinde anlamak ve yorumlamaktır. Bu hermenötik dairenin, İslam'ın, taklîd düşüncesi ve Şiîleşmenin güç kazanmasıyla tıkanan akıl, dil ve ahlak kanallarını yeniden açmak ve Kur'an'ın mevcut teolojik yapılar içerisinde araçsallaşmasının önüne geçmek gibi iki değerli amaca hizmet ettiği söylenebilir." (Aslan, 2016: 290)

Sonuç olarak Kâdî Abdulcebbar üzerine yapılan bu akademik çalışma sadece Mu'tezile kelâmı hakkında değil, diğer büyük kelâm ekollerini tanımak ve metodolojilerini/argümanlarını öğrenmek adına da değerli bir çalışmadır. Gördüğümüz kadarıyla Kâdî Abdulcebbar'ın amacı, Kur'an'ın akıl, dil ve ahlak zemininde herkese hitap eden, anlaşılır/makûl, nesnel bir metin olduğunu göstermektir. Dilsel ve epistemik konuları sürekli ahlak kavramlarıyla harmanlayarak konuyu teklife bağlamaya çalıştığını ve insanın varoluşunu, sorumluluğunu, sınanmasını ve özgürlüğünü anlamlı bir zemine taşımaya çalıştığını söyleyebiliriz. Çalışma –gerek klasik gerek çağdaş akademik- fazlaca sayıda kaynaklara atıflarla oluşturulmuş zengin bir kaynakçaya sahiptir. Bu eserde yalnız Mu'tezile'nin Kur'an tasavvurunu değil, yaşadığı döneme damgasını vuran ve kendileriyle hesaplaştığı Eş'ari ve Bâtınî tasavvurlarla mücadelesini ve stratejilerini de görebilirsiniz. Taşıdığı bu niteliklerden ötürü eserin bütün okur kesimine hitap ettiği kolaylıkla söylenebilir. Bu eser akademi, entelektüel, kültür ve sosyal hayatımıza yeni perspektifler açmaya aday değerli bir eserdir.